

מאמר אלוהי
לרבי משה בן יוסף הלוי מסביליה

ספריית רבנו חסדאי קרשקש מסע במחשבת ישראל של ימי הביניים

סדרה זו מציגה מבחר ספרים המזכירים ביצירותיו של רבי חסדאי קרשקש, אחד מגדולי הוגי הדעות היהודים במאה הארבע־עשרה. הסדרה מיועדת למעוניינים להרחיב את ידיעתיהם על הגותו של רבנו קרשקש והזרמים האינטלקטואליים של תקופתו.

מאמר אלוהי

לרבי משה בן יוסף הלוי מסביליה

מהדורה ביקורתית של
מקור ערבי־יהודי ותרגום עברי אנונימי מימי הביניים

ההדיר על פי כתבי יד

דניאל לוין

ס"מ

[שמע מינה]

Rabbi Moshe ben Yosef Halevi of Seville
Metaphysical Treatise

A critical edition of the Judeo-Arabic source and
an anonymous medieval Hebrew translation

Edited by Daniel Levin

למידע נוסף:
crescas.org
daniel@shinmem.org

© דניאל לוין תשפ"ג (2023)
כל הזכויות שמורות

מהדורה ראשונה (גרסה 2.1)

עיצוב ועימוד: דניאל לוין

Amazon KDP ISBN – 979-839-692-763-6

ISBN 978-965-933-231-1

תוכן העניינים

vii	הקדמת המהדיר
1	מאמר אלוהי – מקור ותרגום
63	נספחים
81	שינויי נוסחאות
93	ביבליוגרפיה
100	Abstract

הקדמת המהדיר

רבי משה בן יוסף הלוי מסביליה (אבו עמרן מוסי אבן יוסף בן אל-לאוי אל-אשבילי)^א היה פילוסוף יהודי שפעל בספרד במאה השלוש-עשרה. על אודותיו אין אנו יודעים כמעט דבר אך ברור שבתקופתו נחשב, לפחות בין היהודים, כבר-סמכא בתחומי המטאפיזיקה, הגיאומטריה ותורת המוזיקה. חיבורו המוצג כאן דן באחת השאלות המטאפיזיות החשובות שהעסיקו פילוסופים בימי הביניים: שאלת זהותו של המניע הראשון.

בתורתו של אריסטו, המניע הראשון הינו המניע הלא מתנועע המהווה מקור לכל תנועה ביקום. מפרשי אריסטו נחלקו בשאלה האם המניע הראשון הזה הוא האל בעצמו, כדעת אבן רושד, או שמא הוא שכל אי גשמי שנאצל מהאל כמסובב הראשון, כדעת אבן סינא. לתשובה לשאלה זו היו השלכות גם על דיונים אחרים שעמדו במרכז העיון הפילוסופי בימי הביניים כגון הוכחות למציאות האל וסוגי התארים שניתן לייחס לו.

הנושא

המטרה המרכזית של החיבור היא להוכיח צידקת עמדת אבן סינא בוויכוח עם אבן רושד בשאלת זהותו של המניע הראשון. נושא זה, שיש לו חשיבות היסטורית לא מבוטלת, נדון כבר בתקופה העתיקה על ידי תמיסטיוס ואלכסנדר מאפרודיסיאס.

א. ר' יוסף אבן וקאר מציין את שמו גם כ'ר' משה ב"ר יוסף הלוי בן אל לאוי' (עמ' 82R) וגם כ'אבו עמרן מוסי אבן יוסף בן אל לאוי אל אשבילי' (עמ' 82V). אצל המתרגם האנונימי שמו מופיע כ'משה ב"ר יוסף בן הלאוי' (או 'משה בן דאוד זצ"ל המכונה בן אל לאוי' לפי כתב יד ניו יורק). ר' חסדאי קרשקש (בכתב יד פירנצה) מציין את שמו כ'משה הלאוי' או 'אלאוי'. אבנר קורא לו 'משה הלוי ממדינת אשבילי'. בפירושו של אבן יעיש שמו מופיע כ'אבו עמרן מוסי בן אללוי' וכ'אבו עמרן אבן אללוי'. במהדורה זו בחרתי להשתמש בשם 'ר' משה בן יוסף הלוי מסביליה'.

הוויכוח בין אבן סינא ואבן רושד נסוב אודות שתי שאלות. שניהם סברו בעקבות אריסטו שהגרמים השמימיים מתנועעים בהשפעה של נמצאים אי-גשמיים (שכלים נבדלים) המניעים אותם. לדעת שניהם הנמצא שמניע את הגלגל הראשון או החיצוני מכולם נקרא 'המניע הראשון' וכל שאר המניעים נחותים במדרגתם ביחס אליו. השאלה הראשונה שנחלקו בה היא האם המניע הראשון הוא האל (הסיבה הראשונה) בעצמו, כדעת אבן רושד, או שהוא הנאצל הראשון מהאל (מחויב המציאות) כדעת אבן סינא. התשובה לשאלה זו משליכה גם על האופן שבו ניתן לבנות הוכחה למציאות האל. האם, כדעת אבן רושד, ניתן לעשות זאת בדרכו של אריסטו על בסיס הנחות פיזיקליות (טבעיות) או שמא הנחות אלו אין כוחן מספיק כדי להוכיח קיומו של נמצא שמציאותו שונה מהותית ממציאות כל נמצא אחר, כדעת אבן סינא. אבן סינא מצידו מציע הוכחה הבנויה על ההבחנה בין מציאות אפשרית כשלעצמה ומציאות הכרחית (מחויבת) במהותה, כלומר על בסיס מטאפיזי בלבד.

בפילוסופיה יהודית בשפה הערבית

שאלת זהותו של המניע הראשון שהעסיקה את הפילוסופים המוסלמים בימי הביניים זכתה במידה מסוימת של התייחסות גם בכתבי הוגי דעות יהודיים בשפה ערבית-יהודית.

בספר 'הכוזרי' רבי יהודה הלוי מזכיר דעה שהמניע הראשון התחייב מהאל כמסובב הראשון. הוא מייחס דעה זו לפילוסופים של יוון ודוחה אותה בתוקף:

הם הניחו מלאך מקורב ששפע מן הראשון. ואמרו שיש למלאך הזה שני תארים... אזי התחייב ממנו שני דברים: מלאך וגלגל כוכבי השבת... האנשים קיבלו (דבר) זה ונכנעו לו, ואף אמרו שהוא הוכחה מפני שיוחס לפילוסופים של יוון. אבל זאת טענה גרידא שאינה משכנעת. ניתן לדחות אותה מכמה בחינות.^א

רבי אברהם אבן דאוד בספרו 'האמונה הרמה' מביא את שתי הדעות החלוקות אך לא קובע איזו מהן נראית לו נכונה. וזה לשונו:

א. הכוזרי ד, כה, עמ' 258.

ואם היה האל ית' וית' הוא מניע הגלגל העליון ראשונה, רצוני שהוא ית' המניע הראשון לו, ואין ביניהם אמצעי, הנה האל ית' וית' הוא בעל היכולת העצום. ואם היה ביניהם אמצעי, רצוני שישפע מהאל ית' מלאך, הוא בעל זה היכולת העצום, הנה יכולת האל ית' למעלה מזה היכולת העצום.^א

אצל הרמב"ם נושא זהותו של המניע הראשון מופיע כסתירה ב'מורה נבוכים'.^ב בפרק הראשון של חלק ב', לדוגמה, הרמב"ם מצדד בדעתו של אבן רושד בקטע הבא:

הוכח אפוא הוכחה מופתית ... שמניעו הראשון יהיה לא גוף ולא כוח בגוף כלל באופן שלא תהיה למניע זה תנועה לא בעצם ולא במקרה... זה הוא האלוה יתגדל שמו, דהיינו, הסיבה הראשונה המניעה את הגלגל.^ג

מצד שני, שלושה פרקים מאוחר יותר הוא מצדד בדעתו של אבן סינא:

אי־אפשר שהשכל המניע את הגלגל העליון יהיה מחויב־המציאות; שכן הוא משתתף עם השכלים האחרים בעניין אחד והוא הנעת הגופים. והוא נבדל מכל אחד מן השכלים האחרים בעניין אחד. מכאן שכל אחד מן העשרה הוא בעל שני עניינים. מכאן שיש הכרח בסיבה אחת לכול. אלה דברי אריסטו ודעתו.^ד

רבי חסדאי קרשקש ורבי יצחק אברבנאל

מבין הפילוסופים כותבי עברית שהתייחסו לנושא זהותו של המניע הראשון אציין כאן רק את רבי חסדאי קרשקש ואת רבי יצחק אברבנאל. שניהם דנים בשאלה זו מתוך אזכור של רבי משה הלוי ו'מאמר אלוהי' שלו. יש לציין שככל הנראה אברבנאל לא הכיר את שיטת ר' משה הלוי ממקור ראשון אלא ממה שמצוטט אצל קרשקש. לעומת אברבנאל, ר' חסדאי קרשקש לא רק שהכיר

א. האמונה הרמה ב, ג, עמ' 430.

ב. ראה לדוגמה אברבנאל, עטרת זקנים יב, א, דף טז א.

ג. מורה נבוכים ב, א, עמ' 261.

ד. מורה נבוכים ב, ד, עמ' 274.

את ה'מאמר' אלא, להערכת זאב הרוי, אחד מבני חוגו היה המתרגם העלום שם של החיבור.^א

ר' חסדאי קרשקש, בטיוטה המוקדמת של הספר 'אור השם', לא ייחס לשאלת זהותו של המניע הראשון חשיבות מיוחדת. גישתו זו השתנתה בעקבות היכרותו עם חיבורו של ר' משה הלוי. במהדורה הסופית מונה ר' חסדאי קרשקש את 'הדרוש ... במניע הראשון' בין 'הדעות והסברות שהדעת נוטה אליהם לפי מה שבא בקבלה',^ב כלומר אמונות מסורתיות של יהדות, רצויות אך לא הכרחיות.

אברבנאל נדרש לנושא המניע הראשון בדיון על השתלשלות הנמצאים בספרו 'עטרת זקנים'. שם הוא כותב:

עם היות שב"ס [אבן סינא] והנמשכי' אחריו, מכללם הרלב"ג בספר המלחמות אשר לו ור' משה בן לוי במאמרו שעשה בזה, חשבו שמניע הגלגל העליון הוא העלול הראשון, לא הסבה הראשונה. והיא מחשבה נפסדת, כדברי ראש הפלוסופים וכפי האמת בעצמו, כי הטבע לא יעשה בטל ואיך יהיה השכל הראשון בלתי ההנע[ה]...^ג

מתוך דבריו של אברבנאל ניתן אולי להסיק שהוא לא הכיר את דברי ר' משה הלוי ממקור ראשון אלא מתוך המצוטט אצל ר' חסדאי קרשקש. הרי הטענה שהוא מעלה נגד דעת אבן סינא ור' משה הלוי כבר נדחתה על ידי האחרון בצורה מפורשת. לא נראה שאברבנאל היה מביא טיעון שאין בו כדי לקדם את הדיון.

החיבור

בתחילת החיבור מפרט מחברו את מטרותיו כדלהלן: להביא הוכחות לקיום האל (הסיבה הראשונה או מחויב המציאות) תוך הפרכת גישות מוטעות בשאלה זו; לדון בתארי האל; להוכיח שהאל אינו המניע הראשון אלא שהמניע הראשון הוא הנברא הראשון שנאצל ממנו; לדון באופן שבו נאצלו (השתלשלו) הנמצאות

א. הרוי, על התהיות, עמ' 140.

ב. אור השם ד, עמ' 297.

ג. אברבנאל, עטרת זקנים יב, א, דף טז ב.

מהאל, או במילים אחרות, איך קרה שנמצאות רבות ומורכבות כל כך נאצלו מאל אחד בתכלית האחדות והפשטות.

בשאלת הוכחת מציאות האל הולך ר' משה הלוי בדרכו של אבן סינא ב' מופת הצדיקים' שלו. הוכחה זו מבוססת על כך שכל הנמצאות שקיומם אפשרי זקוקים לנמצא שיכריע את מציאותם לצד אפשרות הקיום ולא לצד אפשרות ההעדר. הנמצא הזה הוא מחויב המציאות, כלומר נמצא שמציאותו מחויבת מבחינת מהותו ואינה תלויה במציאות כל נמצא אחר. אחר ביסוס שלב זה של הוכחה, ניגש ר' משה הלוי, שוב בעקבות אבן סינא, להוכיח שכל תארי האל נכונים גם ביחס למחויב המציאות, כלומר שמחויב המציאות הוא האל בעצמו. בזה אחר זה הוא מוכיח שקיומו של מחויב המציאות מאפשר קיום שאר הנמצאות, שהוא נצחי, שאיננו מורכב, יחיד ושונה במהותו מכל שאר הנמצאות.

בהמשך עובר המחבר לדון בתארים שאותם אפשר לייחס לאל בלי לחטוא למהות המתואר. כרקע לדיון זה אציג כאן את שיטת הרמב"ם שכידוע הקדיש לתורת התארים שלו חלק ניכר מ'מורה נבוכים'. הרמב"ם דגל בשיטת התארים השליליים, כלומר בשיטה האומרת שאפשר לתאר את האל רק על ידי שלילת כל תואר שמייחס לו הגשמה כלשהי. בשונה מהרמב"ם, רבי משה הלוי לא ראה כל פסול בלתאר את האל בתארי חיוב בתנאי שאינם מייחסים ריבוי למהות האל. לדעתו אפשר לתאר את האל כידוע, לדוגמה, במובן המילולי של המושג – ולא במובן של שלילת הסכלות כדעת הרמב"ם – מכיוון שידיעה אינה דבר נוסף על מהות האל ולכן איננה מייחסת ריבוי למהותו. מאותה סיבה גם תארי יחס אינם נמנעים כלפי האל שהרי אינם נוגעים למהותו אלא רק מתארים את היחס שבין מהותו לבין דבר שמחוצה לה. יש לציין שר' משה הלוי אינו מזכיר בחיבורו לא את הרמב"ם ולא את שיטתו.

אחרי הצגת תורת התארים שלו, עובר ר' משה הלוי לעסוק בהבדלים הקיימים לדעת אבן סינא בין המניע הראשון למחויב המציאות. הבדלים אלו נעוצים בריבוי מסוים שבהכרח קיים במניע הראשון בגלל היחס של מניע-מתנועע שקיים בינו לבין הגלגל הקיצון. בחלק זה מהחיבור דן ר' משה הלוי גם בשיטת אבן רושד בנושא זה כפי שהופיע בחיבור מיוחד שחיבר האחרון על המניע הראשון, חיבור שלא הגיע לידינו.^א

א. וולפסון, המאמר האבוד של אבן רושד.

לאחר שהוכיח את ההבדל בין המניע הראשון למחויב המציאות, פונה המחבר לפירוט סדר האצלה (דרך השתלשלות), כלומר מהלך שבו שופעים הנמצאות כולם ממחויב המציאות. בראשית דבריו מונה ר' משה הלוי את כל תנועות הגרמים השמימיים כדי שעל בסיסן ניתן יהיה להגיע למספר המניעים הגורמים לתנועות אלו. על בסיס זה הוא בונה מערכת מסודרת היררכית של השכלים המניעים והגלגלים המתנועעים מהם עד לאחרון השכלים הנבדלים – הוא השכל הפועל – ומה שנאצל ממנו, כלומר השכל האנושי והדברים ההווים הנפסדים.

את חיבורו מסיים ר' משה הלוי, באופן אולי מפתיע משהו, בהוכחת אפשרות השפעתו של השכל האנושי על החומר. השפעה כדוגמת הורדת הגשמים ועצירתם, ושאר הניסים שנעשו על ידי הנביאים אפשרית לדעתו בתנאי שמדרגת שלמותו קרובה למדרגת השכל הפועל.

המחבר

אין בידינו שום מידע על קורות חייו של ר' משה הלוי וגם רוב עזבונו ההגותי שרד במובאות של ספרי מחברים אחרים בלבד. התרגום האנונימי לעברית של ה'מאמר אלוהי' המוצג כאן הוא היצירה העומדת בפני עצמה היחידה שהגיעה לידינו. מעניין לציין שר' משה הלוי אינו מתייחס בכתביו להוגי דעות ומקורות יהודיים.

המקור הערבי-יהודי של ה'מאמר' שרד רק כחלק מחיבורו של ר' יוסף אבן וקאר בשם 'מאמר ההסכמה בין הפילוסופיה והתורה' (אל מקאלה אל ג'מיעה בין אל פ'לספ'ה ואל שריעה).^א בחיבור זה מצטט ר' אבן וקאר גם קטעים אחרים מפרי עטו של ר' משה הלוי הדנים בשאלות הקשורות לידיעה ולהשגחה האלוהית ובמושג 'הדיבור' במשנתו של אל-ע'זאלי. ג'ורג' (יהודה אריה) ויידה פרסם קטעים אלו בתוספת תרגום לעברית בשנת 1955.^ב

א. שם הספר מופיע בכתב יד וותיקן בעמוד 2V. לגבי המונח 'שריעה' ראה מורה נבוכים, עמ' 188, הערה 25.

ב. ויידה, שיטתו של ר' משה בן יוסף הלוי.

מובאה ארוכה מחיבורו האבוד של ר' משה הלוי העוסק בתורת המוזיקה מופיעה בפירושו של שלמה אבן יעיש על 'הקאנון' של אבן סינא.^א קרוב לודאי שבעקבות אבן יעיש שילבו מפרשים אחרים של 'הקאנון' סיכום דבריו של ר' משה הלוי בפירושיהם.^ב אחת הדוגמאות לכך היא פירושו של שם טוב שפרוט בן יצחק שנכתב בעברית.^ג

אבנר מבורגוס מזכיר את ר' משה הלוי ואף מביא את דבריו בתרגום העברי בספרו 'מישר עקוב'.^ד הנידון שם הוא הוכחה לאקסיומת המקבילים של אוקלידס שאבנר רוצה לחלוק עליה.^ה

כל המובאות המוזכרות עד כה הן בערבית-יהודית והן בעברית מקורן בחיבורים שנכתבו בערבית-יהודית, שפה בה כתב ר' משה הלוי. גם החומר המופיע בחיבורים העבריים הוא או התרגום המילולי, כמו אצל אבנר, או הסיכום של המקור הערבי-יהודי, כמו אצל שם טוב שפרוט בן יצחק.

בתקופה מאוחרת יותר, כאשר פילוסופים יהודים התחילו לכתוב בעיקר בעברית, מופיעים אזכורים של ר' משה הלוי בעיקר בעקבות ר' חסדאי קרשקש. זאב הרוי אף מעלה אפשרות שתרגום של 'מאמר אלוהי' לעברית נעשה בחוגו של ר' חסדאי קרשקש.^ו

ר' חסדאי קרשקש ראה את התרגום של ה'מאמר' לראשונה בין השנים קס"ה (1405) וק"ע (1410), בהן עבד על עדכון הטייטה המוקדמת יחסית של ספרו 'אור השם', שנכתבה בשנת קס"ה, לגרסתה הסופית, שנחתמה בשנת ק"ע. בטייטה משנת קס"ה ר' משה הלוי אינו מוזכר כלל, אך כחמש שנים מאוחר יותר מזכירו ר' חסדאי קרשקש כאחד מגדולי הפילוסופים בשורה אחת עם אבן סינא ואלפאראבי. הוא אף מצטט קטע מתוך 'מאמר אלוהי' בדיונו על השתלשלות הנמצאות. אמנם דעתו של ר' משה הלוי מוזכרת ב'אור השם' בעיקר בנוגע לשאלת זהותו של המניע הראשון שבה נחלקו אבן סינא ואבן רושד. בסופו של

א. לנגרמן, פירושו של שלמה אבן יעיש, עמ' 1332-1333 והערה 6 שם.

ב. לנגרמן, פירושו של שלמה אבן יעיש, עמ' 1333.

ג. שטיינשניידר, התרגומים, עמ' 690-689, לקטע כולו ראה שטיינשניידר, ביבליוגרפיה, עמ' 44-43.

ד. פרוידנטל, שתי הערות, עמ' 986.

ה. גלוסקינה, ספר מישר עקב, עמ' 160 (53).

ו. הרוי, על התהיית, עמ' 140.

דבר, ר' חסדאי קרשקש נוטה לצדד בדעתו של ר' משה הלוי דווקא בעקבות דברי חז"ל ולמרות הסתייגותו מההוכחות העיוניות שלו.

ר' יוסף אלבו ב'ספר העקרים'^א מזכיר את ר' משה הלוי בתעתיק כמעט מילולי מ'אור השם' אך בהקשר שונה. הוא משתמש בעצם קיומה של המחלוקת בנושא זהותו של המניע הראשון כהוכחה שההשכלה אינה תכלית האנושי. אחרת, הוא טוען, אם צדק אבן סינא וטעה אבן רושד, בכל משך הזמן שבין אריסטו לאבן סינא לא ניתן היה להגיע להשכלה נכונה בנושא מרכזי כל כך וקיום המין האנושי היה אם כן לבטלה.

גם אברבנאל מזכיר את ר' משה הלוי ('ור' משה בן לוי במאמרו שעשה בזה') בספר 'עטרת זקנים'.^ב

ר' חסדאי קרשקש כאמור מתייחס לר' משה הלוי כאל פילוסוף שערכו אינו נופל מזה של אבן סינא. גישתו זאת, התמוהה בהסתכלות ראשונה, אינה חורגת מהותית מגישתם של מחברים אחרים. גם ר' אבן וקאר משלב מובאות של ר' משה הלוי בין מובאות מגדולי הפילוסופים כמו אבן רושד והרמב"ם. בדומה לר' אבן וקאר גם אבנר מביא את דברי ר' משה הלוי כנציגה הנבחר של שיטה מתמטית מסוימת שגם מתמטיקאים מוסלמים בעלי שם דגלו בה. אף אם ר' חסדאי קרשקש לא הכיר לא את ספרו של ר' אבן וקאר ולא את זה של אבנר התייחסותו לר' משה הלוי עולה בקנה אחד עם המגמה הכללית של ימי הביניים שייחסה חשיבות גדולה יותר לפרשנות זהירה מאשר להגות פורצת דרך.

כתבי יד

'מאמר אלוהי' נשתמר בארבעה כתבי יד בסך הכל.^ג אחד מהם הוא כתב יד של המקור בערבית-יהודית וכל השאר הם כתבי יד של התרגום העברי שנעשה על ידי מתרגם עלום שם. כל אחד מכתבי היד לוקה בחסר במידה זו או אחרת אך על בסיסם המשותף ניתן בקלות יחסית לשחזר לפחות את הנוסח המהימן

א. ספר העקרים ג, ג.

ב. אברבנאל, עטרת זקנים יב, א, דף טז א. ראה גם לקמן.

ג. לסקירה קצרה של כתבי יד ראה וולפסון, המאמר האבוד של אבן רושד, הערה 5.

של התרגום העברי. על בסיס התרגום קרוב לוודאי שניתן יהיה לשחזר את מה שחסר מהמקור הערבי.

כתב יד וותיקן

המקור הערבי-יהודי של ה'מאמר' הגיע לידינו כחלק מחיבורו של ר' יוסף אבן ואקר 'מאמר' ההסכמה בין הפילוסופיה והתורה'.

וכך מתאר גרשם שלום את כתב יד זה:

[כתב יד] לא נכתב זמן רב אחרי זמנו של המחבר (סביבות 1360 – ד.ל.), ואין ספק שנכתב עוד במאה הי"ד. זהו כרך גדול של קצ"א דפים הכתובים בקורסיבה ספרדית רהוטה וצפופה, 29 שורות בכל עמוד, מקצתו על נייר ומקצתו על קלף.*

החיבור מופיע בעמודים 82v–92v. ר' אבן וקאר מצטט את המאמר במלואו ומוסיף ארבע הערות בגוף הטקסט. ההערות מתחילות במילים 'אמר המעיין' (קאל אלנטר) ובדרך כלל מסתיימות ב'אמר' (קאל). ההערות בתוספת תרגום שלי מופיעות בנספח.

בנוסח המקור ישנם חיסורים רבים ובמספר מקומות הטקסט הוכפל בטעות.

כתב יד אוקספורד

כתב יד אוקספורד הוא קובץ חיבורים פילוסופיים שונים שהועתקו על ידי סופרים שונים ונכרכו יחד מאוחר יותר. 'מאמר אלוהי' מופיע בעמודים 115א–125א. הטקסט כתוב כתיבה ספרדית. ההעתקה נעשתה ככל הנראה במאה הט"ו.

בכתב יד אוקספורד שולבו כמה הערות של המעתיק, רובן בשוליים אך שתיים מהן בגוף הטקסט. הקולופון של המעתיק כולל התייחסות לתוכן המאמר ולכן

א. שלום, ספרו הערבי, עמ' 154.

גם אותו ניתן לראות כהערה. ההערות כולן מופיעות בנספח א' וההפניה אליהן בטקסט מצוינת על ידי כוכבית.

ויידה השתמש בכתב יד אוקספורד בשילוב עם המקור הערבי כבסיס להכנת התרגום הצרפתי שלו.

כתב יד סנט פטרבורג

כתב יד זה כתוב כתיבה ספרדית והועתק ככל הנראה במאה הט"ו. הוא נכרך יחד עם ספר 'האמונה הרמה' בקובץ הכולל 62 דף. 'מאמר אלוהי' מופיע בעמודים 52א–62ב.

כתב יד בית המדרש לרבנים בניו יורק

כתב יד בית המדרש לרבנים היה בעבר בספריית הכנסיה בפמפלונה ולאחר מכן נחשב לאבוד לתקופת מה.^א כתב יד זה הכולל 384 דף הוא אוסף חיבורים פילוסופיים שהועתק ככל הנראה במאה הט"ו בכתיבה ספרדית רהוטה על ידי מעתיק אחד. המאמר מופיע בעמודים 170א–176א.

וולפסון במאמרו 'המאמר האבוד של אבן רושד על המניע הראשון' מעיד שהשתמש בעבודתו בעיקר בכתב יד זה בשילוב רשימת שינויי נוסחאות מכתבי יד אוקספורד וסנט פטרבורג שהכין בעצמו.^ב

המהדורה

במהדורה זו מוצגים במקביל טקסטים של המקור הערבי-יהודי והתרגום העברי.

נוסח התרגום העברי מציג שילוב נוסחאות של כל שלושת כתבי היד. במקרה שקיים חוסר התאמה בין הנוסחאות העדפתי את כתבי יד אוקספורד וסנט

א. אנציקלופדיה יודאיקה, עמ' 551.

ב. וולפסון, המאמר האבוד של אבן רושד, הערה 5.

פטרבורג. במקרים מסוימים הכרעתי את הנוסח הסופי גם על פי נוסח המקור. שמרתי על האיות כהופעתו בכתבי יד והוספתי סימני פיסוק. בכמה מקומות קיימת אי-התאמה בין מה שמופיע בתרגום ובין מה שהיה צריך להופיע על פי נוסח המקור. לדוגמה, בתרגום כתוב: 'תמסטיוס וקצת פילוסופי הישמעאלים' אך על פי המקור היה צריך לומר 'ורוב פילוסופי' (תאמסטיוס וג'ל פלאספה אל אסלאם).^א מקרים אלה ציינתי בהערות שוליים.

במקום אחד המתרגם כנראה לא הבין את המקור די הצורך, והסתפק בתרגום מילולי שאינו מתיישב על הדעת. במקום זה בהערות שוליים הצעתי את מה שנראה לי כתרגום נאמן יותר לכוונת המקור.^ב

ישנם שני מקרים שבהם התרגום, למרות היותו נכון טכנית, דורש הבהרה נוספת כדי להיות מובן. במקומות אלו הוספתי הערה עם ביאור משמעות הקטע על בסיס נוסח המקור.^ג

במקומות בודדים העדפתי את נוסח המקור על פני הנוסח של התרגום. במקרים אלה שמתי את הנוסח של התרגום בסוגריים עגולים ואת הנוסח המתורגם של המקור בסוגריים מרובעים.^ד

מהשוואה למקור הערבי-יהודי עולה שבשני מקומות התרגום משקף נוסח שונה מנוסח המקור הנמצא בידינו. במקום אחד מופיעה בגוף הטקסט הערה^ה ובמקום אחר טקסט המקור שהיה לפני המתרגם הוכפל בטעות.^ו כאן המקום לציין שלדעת וולפסון התרגום העברי לא נעשה מהנוסח שנשתמר בכתב יד וותיקן.^ז

בטקסט המקור מסומנים סופי השורות בקו, ומספרי העמודים בתוך סוגריים מרובעים. תיקוני סופר מסומנים בסוגריים מרובעים, ומחיקות בסוגריים עגולים. שימרתי את סימני ההפרדה בין הפסקאות המצויים בכתב היד, ולצידם הוספתי

א. עמ' 4, 5.

ב. עמ' 46.

ג. עמ' 4, 24.

ד. עמ' 10, 54, 58, 60.

ה. עמ' 38. הערת המתרגם כנראה.

ו. עמ' 10 בסוגריים עגולים.

ז. וולפסון, המאמר האבוד של אבן רושד, הערה 5.

סימני פיסוק המקבילים לאלו המופיעים בנוסח התרגום. במקום שלדעתי ישנה טעות סופר הוספתי הערה אך לא תיקנתי בגוף הטקסט.

החיסורים הקיימים בנוסח המקור מסומנים על ידי שלוש נקודות בסוגריים מרובעים בתוספת הערת שוליים.

במקומות בודדים בהם הטקסט במקור הוכפל בטעות ציינתי זאת על ידי סוגריים מסולסלים.^{*}

כדי להקל על ההתמצאות בתוך הספר הוספתי תת־כותרות בשולי הדף. רשימת שינויי נוסחאות בין כתבי היד השונים מופיעה בסוף הספר. במקרים מסוימים ציינתי אף את נוסח המקור הערבי־יהודי.

נספח א' כולל את הערות המעתיק מכתב יד אוקספורד בצירוף הטקסט הנדון בהן כנוסחו בכתב יד זה. נספח ב' מציג הערות של ר' יוסף אבן וקאר בתוספת תרגום שלי. בהכנת התרגום נעזרתי בתרגומו של ויידה להערות אלה.

פרסומים קודמים

זוהי המהדורה הראשונה המלאה של 'מאמר אלוהי' בין בעברית ובין בערבית־יהודית.

בשנת 1948 פרסם ג'ורג' (יהודה אריה) ויידה תרגום של ה'מאמר' לצרפתית על בסיס המקור הערבי וכתב יד אוקספורד. מכיוון שלא היו לפניו כתבי יד אחרים, לא תורגמו על ידו שני קטעים שאינם קיימים בכתבי יד ווטיקן ואוקספורד.²

קטעים מן ה'מאמר' המתורגמים לאנגלית פורסמו על ידי וולפסון במאמרו על החיבור האבוד של אבן רושד.³

א. לדוגמה עמ' 33, 41.

ב. ראה לדוגמה הערה בעמ' 9.

ג. וולפסון, המאמר האבוד של אבן רושד.

לסיכום

החיבור המוצג כאן לראשונה מתווה בצורה מתומצתת את עיקרי הוויכוח שהעסיק את מפרשי אריסטו בימי הביניים. הדי הוויכוח הזה הגיעו אף לחיבורים של הוגי דעות יהודיים. חלקם אמנם בחרו לא לנקוט בו עמדה ברורה, אך לעומתם החליט ר' משה הלוי לאמץ את עמדת אבן סינא בנושא זה. הטיעונים שלו מופנים לא רק נגד שיטתו של אבן רושד בנידון אלא גם נגד הגותו המתאפיינת, לדעת ר' משה הלוי, בסגידה עיוורת לאריסטו.

הוגי דעות יהודיים בדורות הבאים הכירו את ערכו של ר' משה הלוי ושל חיבורו אך הסתייגו מחלק מעמדותיו. ר' יוסף אבן וקאר בחר לצטט את ה'מאמר' כחלק מהמאמץ להוכיח שקיימת הסכמה עקרונית בין הפילוסופיה והקבלה. גם ר' חסדאי קרשקש שככל הנראה דווקא בחוגו תורגם ה'מאמר', החשיב את ר' משה הלוי כאחד מגדולי הפילוסופים למרות שהסתייג משיטתו לגבי האצלה. קרוב לוודאי שבזכותו הכירו את ר' משה הלוי ר' יוסף אלבו ואברבנאל.

הסגנון הנגיש יחסית של 'מאמר אלוהי' עשוי להיות מתאים במיוחד למי שרק מתחיל להתעניין בפילוסופיה של ימי הביניים. מאידך, גם החוקרים של הפילוסופיה האריסטוטלית יגלו בו עניין רב והסיכום של אחד הדיונים החשובים שהעסיקו את מפרשי אריסטו אינו הסיבה היחידה לכך. גלגוליו של חיבור זה פותחים צוהר להיסטוריה של התקבלות רעיונות פילוסופיים שמקורם בטקסטים כתובים ערבית-יהודית בקרב מחברים מאוחרים יותר שכתבו בעברית.

* * *

ברצוני להודות לספריות שהעניקו את אישורן להוצאה לאור של כתבי יד הנמצאים ברשותן ולמכון לתצלומי כתבי יד של הספרייה הלאומית שאפשרו גישה לתצלומי כתבי יד אלה. תודתי נתונה למו"ר הרב אליהו טבגר שליט"א שעודד אותי במלאכת ההדרה. אחרונים אחרונים חביבים, אשתי היקרה, הילדים והמשפחה, לולי תמיכתכם ספר זה לא היה רואה אור.

מאמר אלוהי

מקור ותרגום

מאמר אלהי¹ לחכם הפילוסוף האלהי ר'² משה ב"ר יוסף בן הלאוי³ בקיים⁴ שמניע הגלגל האחרון עלול מהסבה הראשונה ית'.⁵

אמר, ירחמהו האל:⁶

הכונה בזה⁷ המאמר: העיון⁸ בקיום⁹ מציאות הסבה הראשונה ית'¹⁰ וסתירת¹¹ מי שטעה בזה; והעיון בתארו ית'; והביא מופת¹² על שהוא זולת המניע הראשון, ושהמניע הראשון עלול לו; והעיון באיכות השתלשלות¹³ הנמצאות בהתחייבותם¹⁴ ממנו.

נושאי החיבור

ואשר הביאני לשים המחשבה¹⁵ בזה העיון – שני דברים.

אחד מהם,¹⁶ מעלת¹⁷ הדבר המעויין בו ורוממות מצבו מן השלמות¹⁸ האנושי, כי כפי שעור¹⁹ מעלת הדבר המעויין בו יהיה הצלת מוצא הישר ואבדן²⁰ הטועה.

והשני, שאני מצאתי הפילוסופים כבר נחלקו באלו²¹ הענינים.

מזה, כי הפילוסוף,²² לפי שרצה²³ לקיים מציאות המניע הראשון – וזה בשמיני מספרו הידוע²⁴ ב'שמע'²⁵ טבעי²⁶ – באר שבכאן תנועה נצחית, והיא תנועת הגשם השמימי. וחייב²⁷ מזה מציאות מתנועע נצחי. ולפי שכל מתנועע – לו מניע, חייב²⁸ שיהיה הנה²⁹ מניע נצחי.

אריסטו על המניע הראשון

עוד, כי זה המניע אם היה גשם, הנה הוא אמנם יניע בשיתנועע, ולפי שכל מתנועע – לו מניע, יחוייב שיהיה³⁰ לזה המתנועע מניע. ויחוייב שיהיה זה המניע ג"כ נצחי. וזה לא ילך לבלתי תכלית. הנה בכאן אם כן מניע ראשון נצחי איננו³¹ גשם.

עוד באר מצד היותו מניע זמן אין תכלית לו שאיננו כח בגשם. וזה, כי כל כח גשמי הוא כלה בכלות³² הגשם, וזה המניע יניע בכח בלתי בעל תכלית, לפי שהוא יניע זמן אין לו תכלית, א"כ זה המניע איננו³³ כח בגשם. ואלה ההקדמות כלם כבר התבארו במופת בחכמה הטבעית.

קאל אבו עמראן (בן) מוסי בן יוסף בן אל לאוי, רצ'י אללה ענה. |

אל קצד פי הדא אל מקאלה: אל נט'ר פי אתבאת וג'וד אל סבב אל אול, סבחאנה; ומעאנדה מן | א'כטי פי ד'לך; ואל נטר פי צפאתה, תעלי; • ואירד אל ברהאן עלי אנה גיר אל מחרך אל אול, וואן | אל מחרך אל אול מעלול לה; ואל נט'ר פי כיפיה תסלסל אל מוג'ודאת פי לו'זאמהא ענה.

ואלדי | דעאני ללאהתמאם באל נט'ר פי דלך – שיאן.

אחדהמא: שרף אל שי אל מנט'ור פיה ועט'ם | מוקעה מן אל כמאל אל אנסאני, פאן בקדר שרף אל שי אל מנט'ור פיה יכון פוז אל מציב | וכסראן אל מכטי.

• ואל תאני: וג'דת אל פלאספה קד אכתלפוח פי הדא אל אשיא.

• מן דלך, | אן אל חכים, למא אראד א'תבא'ת וג'וד אל מחרך אל אול – ודלך פי אל תאמנה מן כתבה אל מערוף | ב'אל סמע אל טביעי' – בין אנ'הא הנא חרכה אזליה, והי חרכה אל ג'רם אל סמאוויה. פאלזם ען | דלך וג'וד מתחרך אזלי. ולאן כל מתחרך – לה מחרך, וג'ב אן יכון הא הנא מחרך אזלי.

• תסאן, | הדה אל מחרך אן כאן ג'סם, פהו אנמה יחרך באן יתחרך, ולאן כל מתחרך – פלה מחרך, יג'ב'אן | יכון להדא אל מתחרך מחרך. ויג'ב אן יכון הדא אל מחרך איצ'א אזליה. והדא לא ימר לגיר נהאיה. | פהא הנא אדא מחרך אול אזלי ליס בג'סם.

תם בין מן ג'הה כונה יחרך זמאנא לא נאהיה | לה אנה ליס קוה פי ג'סם. ודלך, אן כל קוה ג'סמיה כהי מתנאהיה בתנאהיה אל ג'סם, והדא אל | מחרך יחרך בקוה גיר מתנאהיה, לאנה יחרך זמאנא לא נאהיה לה, פהדא אל מחרך אדא | ליס קוה פי ג'סם. • והדא אל מקדמאת כלהא קד תבינת פי אל עלם אל טביעית.

ולפי שהתבאר לו בזה הדרך מציאות מניע ראשון נצחי איננו גשם ולא כח בגשם, הספיק בעיון אצלו ולא עלה ממנו אל מה שעליו. וידוע שהוא אמנם ראוי שיובן הנה מן העליונות ענין הקדימה.⁴

וכבר היה אפשר לנו שנאמר, מנצלים אותו, שהוא אמנם עשה זה לפי שכונתו במקום הנזכר אמנם הוא העיון במניע הראשון, ואולם, אם היה³⁴ הנה נמצא אחר על המניע הראשון, הנה אין כונתו במקום הנזכר העיון בו. וג"כ אי אפשר לו ההגעה אליו בהקדמות הנזכרות, כי לקיחת³⁵ ההוראה מן התנועה³⁶ אין דרכה³⁷ שתגיע ליותר מהשיעור הנזכר. לולא שאנחנו³⁸ נמצאנו במאמר הלמ"ד מספרו³⁹ ב'מה שאחר הטבע'⁴⁰ – והוא היותר מיוחד שבמקומות בעיון בקיים מציאות הסבה הראשונה ישת'⁴¹ – לא עלה עיונו ליותר מהמניע הראשון.

וזה, שהוא יקבל בזה המאמר⁴² מה שבאר⁴³ בחכמה הטבעית מציאות המניע הראשון. אחר כן, לפי שמצא הגשמים⁴⁴ השמימיים רבים מתחלפי⁴⁵ התנועות, והיה⁴⁶ מחויב שיהיה לכל אחד מהם מניע⁴⁷ מיוחד בו,⁴⁸ והיה מניע הגלגל הראשון יראה מענינו שלו קדימה על שאר המניעים, חוייב לזה המניע – רצוני מניע הגלגל הראשון – תארי השלמות המשולח והיופי שבקצה האחרון. והורה זה ממנו על שהוא יראה שמניע הגלגל הראשון הוא הסבה הראשונה, יתע'⁴⁹ מזה.

מפרשי אריסטו על המניע הראשון

וזהו⁵⁰ דעת אלסכנדר⁵¹ ג"כ.

ואולם תמסטיס וקצת⁵² פילוסופי הישמעאלים, כמו אבו⁵³ נצר ואבו⁵⁴ עלי בן סינא⁵⁵ חולתם, הנה הם, למה שעיינו במה שיחוייב לסבה הראשונה ישתב'⁵⁶ מן האחדות הגמורה והשלמות האחרון, נראה להם שהוא זולת המניע הראשון,⁵⁷ ושהמניע הראשון⁵⁸ עלול לו.⁵⁹

ואבו⁶⁰ עלי בן סינא⁶¹ יבאר⁶² במופת מציאות מחוייב⁶³ המציאות – רצוני הסבה הראשונה יתעלה⁶⁴ – בהקדמות כוללות, לקוחות מטבע המציאות משולח.⁶⁵ רצוני שהוא באר שיחוייב מצד טבע המציאות⁶⁶ שיהיה הנה נמצא,⁶⁷ מציאותו לעצמו,⁶⁸ לא נקנה מזולתו,⁶⁹ והוא מחוייב המציאות, ושהוא⁷⁰ זולת המניע הראשון.⁷¹

א. כלומר את הביטוי 'מה שעליו' (העליונות) צריך להבין כ'מה שקדם לו' (ענין הקדימה).
ב. במקור: 'ורוב' (וגיל).

פלמא תבין | לה בהדה אל טריק וג'וד מחרך אול אזלי לים ג'סמא ולא קוה פי ג'סם, כף באל נט'ר ענדה | ולס ירתק^א עלה אלא מא פוקה. • ומעלום אנה אנמא ננבגי אן יפהם הא הנא מן אל | פוק מעני אל תקדם.

וקד כאן ימכננא אן נקול, מעתדרין ענה, אנהמא פעל דלך לאן קצדה | פיאל מוצ'ע אל מדכור אנמא הו אל נט'ר פיאל מחרך אל אול, • פאמא, אן כאן הא הנא מוג'וד | אכר פוק אל מחרך אל אול, פליס קצדה פי אל מוצ'ע אל מדכור אל נט'ר פיה. ולא איצ'א כאן | ימכנה אל וצול אליה באל מקדמאת אל מדכורה, • פאן אל אסתדלאל מן אל חרכה לים שאנה אן | יוצל לאזיד מן אל קדר אל מדכור. לולא אנא נג'דה פי מקאלה אל לאם מן כתאבת פי «מא בעד | אל טביעה» – והו אכץ אל מואצ'ע באל נט'ר פי אתבאת וג'וד אל סבב אל אול סבחאנה – לס יתרק | ען אל מחרך אל אול.

ודלך, אנה תסלם פי הדא אל מקאלה מא (ב)[כ]אן בינה פיאל עלם אל טביעי | מן וג'וד אל מחרך אל אול. • תם אנה, למא וג'ד אל אג'רים על סמאווה כתירת מתפעה אל | חרכאת, וכאן יג'ב אן יכון לכל ואחד מנהא מחרך כאץ בה, וכאן מחרך אל סמא אל אולי יט'הר | מן אמרה אן לה תקדמא עלי סאיר אל מחרכין, ואג'ב להדא אל מחרך – אעמי מחרך אל סמא אל [83r] אולי – צפאת אל כמאל אל מטלק ואל בהא אל אקצא. פדל דלך מנה עלי אנה ירא אן מחרך אל סמא | אל אולי הו אל סבב אל אול, תעלי ען דלך.

והדה מדהב אל אסכנדר איצ'א.

• ואמא | תאמסטיוס וג'ל פלאספה אל אסלאם, מתל אבי נצר ואבי עלי בן סינא וג'ירהא, המא, | פאנהם למא נטרוא פימא יג'ב ללסב אל אול סבחאנה מן אל וחדאניה אל מחצ'ה ואל כמאל אל | אקצ, ט'הר להם אנה גיר אל מחרך אל אול, • ואן אל מחרך אל אול מעלול לה.

• ואבי עלי בן | סינא יברהן ענד ואג'ב אל וג'וד – אעני אל סבב אל אול תעלי – במקדמאת עאמה, מאכודה | מן טביעה אל וג'וד מטלהא'. אעני אנה בין אנה יג'ב מן קבל טביעה אל וג'וד אן יכון הא | הנא מוג'וד, וג'ודה לדאתה, לא מסתפאד ען גירה, והו ואג'ב אל וג'וד, ואנה גיר אל מחרך אל | אול.

ביקורת על נישת
אבן רושד

ואולם,⁷² אבו אל וליד בן רשד⁷³ הנה הוא ימשך לדעת הפילוסוף כמנהגו וישתדל בסתירת מי שיחלוק עליו, וילך בזה דרך בטל, כמו שיתבאר אחר זה, כי זה האיש, אע"פ⁷⁴ שלא נכחיש שעור יתרונו וחריצותו בחכמות העיוניות, דרכו ההמשך לסברות הפילוסוף. וטען⁷⁵ על אבו עלי ועל שאר מי שיתחלף⁷⁶ מדעות הפילוסוף⁷⁷ באי זה דרך יתכן לו, עד⁷⁸ שהוא לפעמים הסירו זה מהיושר בדברים רבים. וכבר נאמר שהאהבה והשנאה יסירו האדם מן היושר.⁷⁹ ולא נסכל השיעור הראוי לאהוב הפילוסוף והגדילו, אכן לא יוציאנו⁸⁰ זה להחזיק בטעות, כל שכן בכמו אלה⁸¹ הדרושים, כי הטעות בהם הוא אמתות הכפירה. והיה היותר⁸² נאות לאבו אל וליד⁸³ בכמו אלה⁸⁴ המקומות שיתישר⁸⁵ במאמר הפילוסוף בהיותו חולק על אפלטון רבו, כי הוא אמר, מתנצל יריבו: 'האמת ואפלטון, ושניהם'⁸⁶ אוהבינו,⁸⁷ ואולם האמת יותר אהוב'.⁸⁸

ונתחיל עתה בזכרון מה שיעדנו בו.

תחילת הדיון
בהוכחת אבן
סינא לקיום
מחוייב המציאות

ונביא תחלה המופת על קיום מחוייב המציאות בדרך אשר רמזנו אליו קודם – והוא דרך אבו עלי⁸⁹ – אלא שאנחנו קצרנו בו האריכות, ושמרנו⁹⁰ קצת הענינים, ובארנו קצת הקדמות עשאו אבו⁹¹ עלי בלתי מבוארות במופת, וסדרנו ההקדמות⁹² סדור יקל הגעתם אל המעיין, כי אנחנו נעתק מן המושכלות הראשונות אל הקדמות מבוארות במופת, כדי שנגיע לדיעת⁹³ הדרוש.

אחר כן נעיין בסתירת אבו אל וליד⁹⁴ לזה הדרך ובשאר כוננות זה המאמר.

הגדרת המושג
'מחוייב המציאות'

ונאמר שכל נמצא, אם שיהיה מציאותו מחוייב לעצמותו, לא⁹⁵ נקנה מזולתו, ויקרא 'הקיום' ו'מחוייב המציאות לעצמותו', 'התחייב מציאותו',⁹⁶ וכבר נקראהו גם כן 'מחוייב⁹⁷ המציאות'⁹⁸ על השלוח. ואם שיהיה מציאותו נקנה מזולתו, ויקרא 'האפשר⁹⁹ המציאות'. וזה, שלמה שהיה¹⁰⁰ מציאותו נקנה מזולתו, היה,¹⁰¹ כאשר שערנו¹⁰² העלות סבת¹⁰³ מציאותו, לא יחוייב לו המציאות, והיה לו מצד עצמותו אפשרות המציאות לבד,¹⁰⁴ ואולם יחוייב לו המציאות בתנאי מציאות סבתו.

ומן¹⁰⁵ המבואר שמתחייב ממה שהנחנו שיהיה מחוייב המציאות בלתי עלול, כי אם היה עלול, לא היה מחוייב המציאות, לפי שמציאות העלול, מצד שהוא

א. ספר הפר, דבור יב.

.. ואמא, אבו אל וליד בן רשד פאנה ינתצר למדהב אל חכים עלי [ע]דאתה | וירום מנאקצ'ה" מן כלאפא, ויסלק פי דלך טרקא מרדודא, כמא סתבין | בעד, פאן הדא אל רג'ל, ואן כנא לא נוכר קדר פצ'ילתה ואג'תהאדה פי אל עלום אל נט'ריה, | שאנה אל אנתצאר למדהב אל חכים. אל חמל עלי אבי עלי ועלי סאיר מן כאלף מדאהב אל | חכים באי נחו תהיא לה חתי אנה, כבמא עדל בה דלך ען אל צואב פי אשיא כתירת. פקד | קיל אן אל מחבה ואל עדאזה תעדלאן באל אנסאן ען אל צואב. ולסנא וג'הל קדר אל ואג'ב מן | חב אל חכים ותאט'ימה, לאכבן ליס יכרג'וא דלך לארתכאב אל כ'טא, לאסימא פי אמתאל הדא | אל מטאלב, אד אל כ'טא פיהא הו חקיקה אל כפר. וקד כאן אל אולי באבי אל וליד פי אמתאל הדא | אל מואצ'ע אן יקתדי בקול אל חכים ענד מניאנדתה אפלטון מעלמה, פאנה יקול, מעתדרא | תכאצם: «אל חק ואפלאטון, וכלאמהמא חט'י, ולאכבן אל חק אחט'י».

.. ולנבדא אלאן בדכר מא | ועדנא בה.

פנורד אולא אל ברהאן עלי אתבאת וג'ב אל וג'וד ב(?)טריקה | אלתי אשרנא אליהא קבל – והי טריקה אבי עלי (ע) – גיר אנא אקתצרנא פיהא אל טטויל, וחררנא | בעץ' אל מעאני, ובינא בעץ' מקדמאת אסתעמלהא אבו עלי גיר מברהנה, ורתבנא אל | מקדמאת תרתיבא יסהל עלי אל נאט'ר תחצילה, פאנה ינתקל מן אל מעלומאת אל אול עלי | מקדמאת מברהנה, אלי אן יציר במערפה אל מטלוב.

• תם ננט'ר פי מעאנדה אבי אל וליד | הדא אל טריקה ופי באקי אגראץ' אל מקאלה.

.. פנקול אן כל מוג'וד, אמא אן יכון וג'ודה | ואג'בא לדאתה, לא מסתפאדא" ען גירה, ויסמי «אל קיום» • ו«וג'ב על וג'וד | לדאתה», «אסתוג'ב אל וג'וד», וקד נסמיה איצ'א «וג'ב אל וג'וד» עלי אל אטלאק. ואמא אן יכון וג'ודה | מסתפאדא" ען גירה, ויסמי «אל ממכן אל וג'וד». ודלך, אנה למא כאן וג'ודה" מסתפאדא" ען גירה, | צאר, ארא קדרנא ארתפאע עלה וג'ודה, לס יג'ב לה אל וג'וד, וצאר אנמא לה מן חית דאתה | אמכאן אל וג'וד פקט, ואנמא יג'ב לה אל וג'וד [...]

...[^א] גיר מעלול, לאנה לו כאן מאלולא, למא כאן ואג'ב [83v] אל וג'וד, לאן (כל מוצוף באל וג'וד לא לעלה) וג'וד אל מעלול, מן חית הו מעלול, מסתפאד ען וג'וד |

א. בתרגום נוסף: 'בתנאי מציאות סבתו ומן המבואר שמתחייב ממה שהנחנו שיהיה מחוייב המציאות'.

שינויי נוסחאות

קיצורים וסימנים

- א - כתב יד אוקספורד
- נ - כתב יד ניו יורק (בית המדרש לרבנים)
- ו - כתב יד ווטיקן (ערבית־יהודית)
- ס - כתב יד סנט פטרבורג

- א^א - הערת שוליים בכתב יד
- () - מחיקה
- [] - הוספה/תיקון
- <> - ליתא
- { } - טקסט שהוכפל בטעות

אלהי [<> נ.	40.	במה שאחר הטבע [במש"א	80.	יוציאו [מציאו .א.
ר' [<> א.	41.	נ ממה שאחר הטבע .א.	81.	אלה [אל .א.
משה ב"ר יוסף בן הלאוי [	42.	ישת' [<> ס. ית' נ.	82.	היותר [יותר .א.
משה בן דאוד זצ"ל המכונה	43.	בזה המאמר [שם .א.	83.	לאבו אל וליד [לאבן רושד
בן אל לאוי נ.	44.	שבאר [שבאר(נ)ו .נ.	84.	אלה [אל .ס. נ.
בקים [בקים ס לקיים נ.	45.	הגשמים [(הטבעי) .א.	85.	שיתשר [שישגיח נ.
ית' [ישתבח ויתע' זכרו ס.	46.	מתחלפי [מתחלפים .א.	86.	ושניהם [ושניהם (וש) ס.
אמר ירחמהו האל [אמר נ.	47.	והיה [יהיה .א.	87.	אוהביו [אוהבו א. אוהביו נ.
בזה [בזה (המציאות) .א.	48.	מניע [מניעי' נ.	88.	אוהב [אוהבי ס. אוהבי .א.
העיון [<> א.	49.	בו [<> נ.	89.	אבו עלי [אבו עלי ב"ס נ.
בקיים [בקים ס בקיים .א.	50.	יתע' מזה [ית' מזה נ <> א.	90.	ושמרנו [ושמרנו בו נ.
ית' [ישתבח ס <> א.	51.	זהו [זהו הוא ס.	91.	אבו [אבי .ס.
וסתירת [וסתירה .א.	52.	אלסכנדר [אלס' נ. אלסכנדר	92.	ההקדמות [הקדמות .א.
מופת [המופת .א.	53.	א.	93.	לידיעת [לידע נ.
השתלשלות [השתלשלות	54.	וקצת [וכל ס וג'ו .	94.	אבו אל וליד [אל וליד ס. אבן
(העלות) נ.	55.	אבו [אבי .ס.	95.	רושד .א.
בהתחייבותם [בהתחייבם	56.	ואבו [ואבי .ס.	96.	לא [ולא .ס.
נ.	57.	בן סינא [ב"ס נ.	97.	התחייב מציאותו [יתחייב
המחשבה [לחשוב נ.	58.	ישתב' [ית' נ <> א.	98.	המציאות .ס.
אחד מהם [א"מ א.	59.	הראשון [הא' נ.	99.	מחוייב [מחו'ן] ייב .ס.
מעלת [מעלות נ.	60.	הראשון [הא' נ.	100.	לעצמותו ... המציאות [<>
השלמות [השלמות	61.	לו [בו .א.	101.	א.
(השלם) .א.	62.	אבו [אבי .ס.	102.	האפשר [האפשרי נ.
שעור [[שעור] ס.	63.	בן סינא [ב"ס נ.	103.	זה שלמה שהיה [שלמה
ואבדו [ואבדו .א.	64.	יבאר [יבארו נ.	104.	שיהיה ס. זה כי לפי שהיה נ.
באלו [באלה נ.	65.	מחוייב [המחוייב .ס.	105.	היה [ויקרא (ו)היה ס.
הפילוסוף [הפילוסופים ס	66.	יתעלה [ית' נ <> א.	106.	ויקרא ... שערו [<> א.
הפילוס' נ כפי הפילוסוף .א.	67.	משולח [משו'לח ס.	107.	סבת [סבות .ס.
שרצה [שרצו ס.	68.	משולח ... המציאות [<>	108.	לבד [<> א.
זה מספרו הידוע [<> ס. נ.	69.	נ.	109.	ומן [מן נ.
בשמע [מהשמע .א.	70.	נמצא [נמצא מציאות .ס.	110.	ממציאות [מן מציאותו .א.
טבעי [הטבעי .ס.	71.	לעצמו [לעצמותו נ.	111.	העלול [העלול כן .א.
וחייב [והתחייב .א.	72.	לעצמו(ת) ס.	112.	כן [<> א.
חייב [יחויב ס. התחייב .א.	73.	מזולתו [לזולתו ס.	113.	האפשרי [האפשר ס. אפשרי
הנה [שם נ.	74.	ושהוא [זהו נ.	114.	נ.
שיהיה [שיהיה נ.	75.	הראשון [(ה) ראשון ס.	115.	התנישב [התחייב ס.
אינו [אינו ס.	76.	ואולם [<> ס.	116.	הקדמות [(ה)הקדמות נ.
בכלות [ככלות .א.	77.	אבו אל וליד בן רשד [ב"ר נ	117.	שאנחנו [שאנו נ.
אינו [אינו נ.	78.	אבן רשד .א.	118.	בעינו [בעצמו נ.
היה [<> ס.	79.	אע"פ [אם .א.	119.	היה עלה [עלה (היה)היה
לקיחת [<> ס. א.	80.	וטען [וטוען .א.	120.	עלה נ.
מן התנועה [מהתנועה .א.	81.	שיתחלף [שנתחלף .א.	121.	אחד [<> ס. א' נ.
דרכה [מדרכה נ.	82.	וטען ... הפילוס' [<> ס.	122.	הוא [זה .א.
שאנחנו [ש]אנחנו ס.	83.	עד [עד עד .ס.	123.	אחד [אחת נ.
מספר [<> א.	84.	מן היושר [מהיושר .ס.		

118. זה ... לעלתו [<> נ.]
 119. כן ... שהוא [< > ס.]
 120. לה [< > ס.]
 121. כל אחד מהם [כא"מ נ.]
 122. כל אחד ... שיהיה [< > א.]
 123. כי עלת ... לעצמותו [< > ס.]
 124. שבארנו [שביארנו נ.]
 125. ובעלולים [ובעלול ס.]
 126. וב' [וב' (ל) נ.]
 127. וג' [וג' (לה) א.]
 128. אם כן [א"כ א.]
 129. וכבר התבאר שזה [זה א.]
 130. היה כן [< > א.]
 131. היה [היה זה נ.]
 132. הסבה ... בלתי [העלה]
 133. ואם כן אין כל הכלל א.]
 134. והנה אין כל הכלל עלול וכבר הונח כל הכלל עלול א.]
 135. זה חלוק [זה חלוק א זה חלוק (לא יתכן) ס.]
 136. עלה [< > נ.]
 137. ובעלולים [ועלולים נ.]
 138. השלשלת [שלשלת ס השלשלת (ב) נ.]
 139. שכלל [(ב) [ש]כלל נ.]
 140. עלול [< > א.]
 141. שאם [אם א.]
 142. הוא זולתו ... ואין כן [אמנם הנה המציאות מזולתו אם כן מציאות הכלל מזולתו ואינו א.]
 143. כלה [עלה א.]
 144. ועלולה ... ההשלשלות [< > ס.]
 145. לבלתי תכלית [< > ס א נ]
 146. לגיר נאהיה.]
 147. זה [א"כ נ.]
 148. והעלולים [ובעלולים ס.]
 149. כאשר לא [< > נ.]
 150. זה בטל ... תכלית [< > ו.]
 151. ומופתו [מופתו א.]
 152. לא [[לא] נ.]
 153. נמצא [(ה)נמצא ס.]
 154. אפשר [[אפשר] נ.]
 155. שהיא [שהוא ס.]
 156. לבלתי [אל בלתי נ.]
 157. שהתבאר [שעבר א.]
 158. שהונח [שהנתנו נ.]
 159. שמשלמות [שמשלמ[ו]ת א.]
 160. הטעיות [הטעיות ס הטעיות נ.]
 161. העצמותיות [העצמיות א.]
 162. שאמר [שאומ' ס.]
 163. אבו אלוליד [אבן רשד א.]
 164. בסתירת ... אלוליד [< > ס.]
 165. שאבו אלוליד הניח [שהניח א.]
 166. בו [< > נ.]
 167. אבו [אבי ס.]
 168. מאמר [המאמ' א.]
 169. שבו [< > ס.]
 170. שקיים [שאקיים ס.]
 171. אבו אלוליד [אבן רושד א.]
 172. מאמר [המאמר ס.]
 173. פתח ... באשר [< > א.]
 174. באור [ראשונה באור < > נ.]
 175. אבו [אבי ס.]
 176. אח"כ [א"כ ס.]
 177. ואמר [מאמר נ.]
 178. לאבו [לאבי ס.]
 179. לקיים [לקיים ס.]
 180. ספק [< > ו.]
 181. מספרו במה שאחר הטבע [ממה שאחר הטבע א.]
 182. הנפסדים [ונפסדים נ.]
 183. הוה [היא נ.]
 184. היא [< > ס.]
 185. הנה [הנה (לא) א.]
 186. היא [היה ס < > נ.]
 187. כמו שהונח [< > א.]
 188. ממנו [ממנה א.]
 189. מה שהתחדש [< > א.]
 190. הספק אמנם יותר במה [הספק לא יותר אלא במה נ.]
 191. מן [או א.]
 192. הגשם [שהגשם ס.]
 193. אע"פ [אם א.]
 194. מתחדשים [מתחלפים א.]
 195. לחלקיו [לחלקים נ.]
 196. נקיים אותו [נאמר א.]
 197. בלשונו [בלשונ[ו] ס.]
 198. וכוונת אבו אלוליד [וכוונתו א.]
 199. החכמות [החכמות העיניות א.]
 200. רצונו ... והטבעית [< > א.]
 201. אינו לדבר [(ש)אינו ס.]
 202. האלהית [אלהית ס.]
 203. אבל [אבל על א.]
 204. עשה [נעשה ס.]
 205. אבו [אבי ס.]
 206. אבו [אבי ס.]
 207. כי באשר [כי אשר ס וכאשר נ.]
 208. היה [היה זה ס.]
 209. כלל [< > א.]
 210. מן הראוי [ראוי ס.]
 211. הספק הנזכר [< > א.]
 212. אבו [אבי ס.]
 213. זולתו [וסיעתו נ.]
 214. מן הפילוסופים [< > א.]
 215. זה [< > א.]
 216. הנמצאות [ה[נ]מצאות א.]
 217. והם [ואם ס.]
 218. אשר [הם אשר א.]
 219. היו [הוא ס.]
 220. על השלוח ... ולהפסד [< > ס.]
 221. אבו עלי אלוליד [אבי עלי אלוליד ס אבן רשד א אבו אלוליד נ.]
 222. הספק [הספק (מה) נ.]
 223. מתחייב [מחויב ס.]
 224. לאבו עלי [לאבי עלי ס לב"ס נ.]
 225. באמת [באמת (ה) ס.]
 226. אחרת [< > ס.]
 227. הגשמים [הגרמים ס.]
 228. ויחייב [ויתחייב ס.]
 229. יחדו [יחד א.]
 230. בר [< > נ.]

ביבליוגרפיה

כתבי יד

הפלת ההפלה – תרגום קלוימוס בן דוד טודרוס לספר 'הפלת ההפלה' לאבן רשד, הספרייה הלאומית של צרפת, Ms. hebr. 956.

כתב יד אוקספורד – ספריית הבודליאנה, Ms. Opp. Add. Qu. 10.

כתב יד ווטיקן – ספריית הוויטיקן, Vat. ebr. 203.

כתב יד ניו יורק – ספריית בית המדרש לרבנים באמריקה, Ms. 234I.

כתב יד סנט פטרבורג – הספרייה הלאומית הרוסית, Ms. EVR I 471.

ספרים ומאמרים

אברבנאל, עטרת זקנים – רבי יצחק אברבנאל, עטרת זקנים (לעמבערג, 1859).

אנציקלופדיה יודאיקה – Fred Skolnik, Michael Berenbaum, eds., *Encyclopaedia Judaica*, 2nd ed, (Macmillan Reference USA, Keter Pub. House, 2007).

גלוסקינה, מיישר עקב – גלינה (גיטה) גלוסקינה, ספר מיישר עקב לאלפונשו (מוסקבה, 1983).

האמונה הרמה – אברהם אבן דאוד, עמירה ערן (עורכת), ספר האמונה הרמה (מכון בן צבי, ירושלים, 2019).

הרוי, על התהיות – זאב הרוי, "על התהיות בתורת התארים של ר' חסדאי קרשקש", דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, כרך שמיני, חוברת 7 (ירושלים, 1997).

וולפסון, המאמר האבוד של אבן רושד – Harry Austryn Wolfson, “Averroes’ Lost-Treatise on the Prime Mover,” *Hebrew Union College Annual*, Vol. 23, No. 1, pp. 683–710.

ויידה, 1948 – Georges Vajda, “Un champion de l’avicennisme. Le problème de l’identité de Dieu et du premier moteur d’après un opuscule Judéo-Arabe inédit du XIIIe siècle,” *Revue Thomiste* 56 (3), pp. 480–508.

ויידה, שיטתו של ר' משה בן יוסף הלוי – יהודה אריה ויידה, “שיטתו של ר' משה בן יוסף הלוי בהשגחה האלקית”, מלילה, כרך ה (תשטו), עמ' 81–163.

לנגרמן, פירושו של שלמה אבן יעיש – יצחק צבי לנגרמן, “פירושו של שלמה אבן יעיש לקאנון של אבן סינא”, קרית ספר סג, ד (תשן–תשנא) עמ' 1331–1333.

מורה נבוכים – מיכאל שורץ, מורה נבוכים לרבנו משה בן מימון (אונ' תל אביב, 2002).

ספר הכוזרי – מיכאל שורץ, ספר הכוזרי לרבי יהודה הלוי (אונ' בן גוריון בנגב, 2017).

ספר העקרים – רבי יוסף אלבו, ספר העקרים (חורב, 1995).

ספר הפרי – פתולמאוס (מיוחס לו), זוהר ד' שפירא (עורך), ספר הפרי (עבודת גמר, אוניברסיטת בר אילן, תשע"ג).

פרוידנטל, שתי הערות – גד פרוידנטל, “שתי הערות על ספר מישר עקוב לאלפונסו, הוא אבנר מבורגוס”, תשן–תשנא, עמ' 984–986.

קרשקש, אור השם – רבינו חסדאי קרשקש, דניאל לוין (עורך), אור השם (שמע מינה, 2023).

שלום, ספרו הערבי – גרשם שלום, "ספרו הערבי של ר' יוסף ׳ן וקאר על הקבלה והפילוסופיה", קרית ספר כ (תשג) עמ' 153–162.

Moritz Steinschneider, *Hebraeische – ביבליוגרפיה* – *Bibliographie*, XIX, Vol. 110 (Berlin, 1879).

Moritz Steinschneider, *Die hebräischen – התרגומים* – *Übersetzungen des Mittelalters und die Juden als Dolmetscher*, (Berlin, 1893).

Tahafot at-tahafot – Averroës, Maurice Bouyges, ed., *Tahafot at-tahafot*, (Imprimerie Catholique, Beirut, 1930)